

Identitat, història i esport: gènesi de les revistes de surf a Espanya

Daniel Esparza*

Palacky University Olomouc, República Txeca

Citació

Esparza, D. (2020). Identity, History and Sport: Genesis of Surfing Magazines in Spain. *Apunts. Educación Física y Deportes*, 139, 27-32. [https://doi.org/10.5672/apunts.2014-0983.es.\(2020/1\).139.04](https://doi.org/10.5672/apunts.2014-0983.es.(2020/1).139.04)

Editat per:

© Generalitat de Catalunya
Departament de la Presidència
Institut Nacional d'Educació
Física de Catalunya (INEFC)

ISSN: 2014-0983

*Correspondència:

Daniel Esparza
daniel.esparza@upol.cz

Secció:

Ciències humanes i socials

Rebut:

14 de juliol de 2018

Acceptat:

12 d'abril de 2019

Publicat:

1 de gener de 2020

Resum

En el marc interdisciplinari de la història social de l'esport i de la història de la comunicació social, aquest article se centra en un segment fins avui poc estudiat: els precedents i la gènesi de les revistes de surf a Espanya. S'ha realitzat una cerca intensiva en arxius públics i privats. S'han trobat els precedents de les primeres revistes de surf a Espanya (1972-1976), en l'àmbit de la comunicació federativa de la desapareguda Delegació Nacional d'Educació Física i Esports (1941-1977). També s'han trobat, datat i descrit el naixement de les primeres revistes de surf (1987 i 1990), quan la indústria d'aquest esport a Espanya es va desenvolupar més. Abans de l'aparició d'internet, les revistes van funcionar com a vehicles de formació d'identitats. El conjunt d'imatges que aquelles revistes funcionaven entre els surfistes, van generar i reforçar un sentiment de pertinença a un esport, i a un estil de vida.

Paraules clau: identitat surf, història de l'esport; premsa esportiva

Introducció

El naixement d'una revista esportiva, especialitzada en un esport concret, és un esdeveniment rellevant i significatiu per a la història de l'esport, especialment quan es tracta de la primera publicació en aquest camp. Indica una consolidació d'aquest esport, l'existència d'un nombre important de practicants i simpatitzants, així com d'una indústria desenvolupada. A més, generen i reforcen el sentiment de pertinença a un grup i/o a una activitat, sent fonamentals en la formació d'identitats. Amb el pas dels anys les revistes esportives especialitzades s'acaben convertint en arxius documentals per a l'estudi de la història de l'esport.

El naixement d'una capçalera especialitzada en un esport concret també és rellevant per a la història de la comunicació social. Suposa la posada en marxa i el desenvolupament d'un grup de comunicadors professionals especialitzats en un esport concret, i tot l'univers que l'envolta. Segons les característiques de cada esport, pot significar fins i tot la introducció d'una tecnologia i tècniques específiques. En el cas del surf, l'ús de càmeres aquàtiques i l'especialització d'una mena de fotògrafs professionals que es diferencien de la resta perquè aquests s'introdueixen en una perillosa mar en moviment, que requereix un tipus de tècnica i perícia diferent de la resta de fotògrafs esportius.

Les primeres publicacions esportives de la premsa a Espanya es poden rastrejar a partir del segle XIX. Els orígens de la premsa esportiva espanyola estan relacionats amb una identificació positiva de la burgesia local cap a l'anglesa i francesa. A Anglaterra i França els començaments de la premsa esportiva se situen en la primera meitat del segle XIX. El treball de Torrebade-lla-Flix i Olivera-Betrán (2013) revela que, a Espanya, les primeres publicacions o capçaleres especialitzades en esports concrets se situen ja en la segona meitat del segle XIX: revistes sobre caça (1865), hípica (1878), ciclisme (1892), pilota (1893), vela i rem (1893), escacs (1895) o automobilisme (1899). Però, serà al segle XX quan realment l'esport es converteixi en un fenomen de masses (Pujadas i Santacana, 2012), i amb això es produeixi un augment considerable de les capçaleres esportives generalistes i especialitzades per àrees o esports concrets (López de Aguilera, 2008; Simón Sanjurjo, 2012). Al segle XXI, amb la normalització d'internet, es produirà el fenomen dels blogs esportius (Romero Bejarano, 2014), i l'avanç de les tecnologies generarà a més una adaptació de revistes digitals específiques per a tauletes i mòbils (Rojas Torrijos, 2015).

Objectius i fonts

El futbol és l'esport que més atenció rep en els mitjans espanyols. Segons Sainz de Baranda (2017, pàg. 139), el 61% respecte a la resta d'esports, sent el bàsquet el segon

esport amb el 10.2%. La proposta per a aquest treball s'encamina cap a l'exploració d'una altra mena d'esport, sense pilota, menys relacionat amb la competició, associat a la naturalesa, que proposa a més una filosofia de vida. Es tracta d'un segment inexplorat: el naixement de les revistes de surf, abans de l'arribada d'internet.

Per a realitzar aquesta recerca s'ha emprat una metodologia heurística documental, l'exploració de la qual s'ha dut a terme en arxius públics i privats. Entre els públics: Biblioteca Nacional d'Espanya, Arxiu Històric Nacional, Arxiu General de l'Administració i els fons del Consell Superior d'Esports. Entre els arxius privats, aquells que han estat cedits per presidents, directius i delegats de la primera estructura federativa de surf a Espanya: la Secció Nacional de Surf (1969-1985).

L'objectiu principal i més urgent va ser identificar els precedents i les primeres revistes en aquest camp, la data del seu naixement, la composició del seu equip editorial i de col·laboradors, els esports que incloïen, la temàtica general, així com rastrejar l'evolució de la revista. Finalment, en un segon objectiu s'ha pretès explicar el naixement de les primeres revistes de surf dins del context històric i evolutiu del surf a Espanya.

Context històric del surf

El surf ha estat designat esport olímpic a partir de l'any 2020. Pociello (1991, pàg. 172-173) va classificar el surf com a "esport californià". Així mateix, aquest autor, basat en les observacions de Joel de Rosnay, un dels pioners de l'esport de la taula a França, va mostrar que el surf era el pare d'un altre esports, com el *windsurf* (surf de vela) o el *skateboard*, tots ells també esports olímpics avui dia. A Espanya hi ha més de 27.000 fitxes federatives (Federació Espanyola de Surf, 2019), i s'estima que la xifra de practicants totals sigui de deu vegades més (Esparza 2015, pàg. 48). Hi ha més de 150 clubs i 300 escoles de surf (Esparza, 2015, pàg. 48). En nombrosos municipis d'Espanya i Portugal el surf genera quantiosos ingressos per turisme (Rivera Mateos, 2016).

És una activitat nascuda a la Polinèsia (Finney i Houston, 1996; Nendel, 2009), però adoptada i difosa des dels EUA a la resta del món durant el segle XX (Westwick i Neushul, 2013). Va arribar a Espanya a mitjan anys 60, al ritme de les primeres informacions que sobre l'esport de la taula van anar apareixent en premsa, cinema i televisió (Esparza, 2016). Va emergir en diferents nuclis de la costa en diferents zones, espontàniament, sense que els uns tinguessin coneixement dels altres, i sense estar en contacte entre ells durant mesos o fins i tot anys (Esparza, 2011, 2013). La primera estructura federativa de surf de la història d'Espanya, la Secció Nacional de Surf (SNS), es va fundar a finals del 1969 i va desaparèixer el 1985.

Resultats

La primera portada surf en una revista esportiva

La primera portada que va ocupar el surf en una revista esportiva en la història d'Espanya va ser a la revista *Deporte 2000* (núm. 31, agost de 1971), i era un reportatge de Pedro Martínez-Albornoz Bonet, president de la SNS. *Deporte 2000* va ser una revista de divulgació esportiva fundada per la Delegació Nacional d'Educació Física i Esports en 1969, que va durar fins a 1981.

La portada de la revista mostrava un surfista baixant per una ona d'uns quatre metres, amb el titular: "El surf: Audacia sobre las olas". El reportatge constava de set pàgines a color, text i vuit fotografies de grans ones a Hawaii i Califòrnia. El text descriu amb detalls diverses facetes del surf: els orígens i la seva evolució, una part didàctica de com es practica, una altra dedicada als materials (de què estaven fetes les taules, els vestits de goma), una descripció dels millors surfistes del moment, on es trobaven les millors ones del món, campionats als EUA, i finalment un apartat sobre l'estat del surf a Espanya: "l'afició a aquest dinàmic, emocionant i espectacular esport ja ha arrelat a Espanya" on s'informa amb detalls de tots els progressos realitzats en tan poc temps (Martínez Albornoz, 1971, pàg. 29).

Notes informatives de la SNS

Abans que arribessin les primeres revistes de surf a Espanya, la referència internacional era *Surfer Magazine*, capçalera californiana introduïda a Espanya per surfistes estrangers. Aquelles revistes llunyanes van activar l'imaginari dels joves surfistes espanyols i van generar un univers de referències idealitzades: llocs remots, surfistes de llegenda, que van convertir Califòrnia, Hawaii o Austràlia en l'Olimp del surf: llocs de reverència i de marques desitjables i inaccessibles en aquells temps.

Aquesta capçalera americana (i unes altres de menys renom) van servir també de referent on mirar-se per a impulsar el primer precedent d'una revista de surf a Espanya: la *Nota Informativa*, publicada per la SNS entre 1972 i 1975 (el 1976 va editar l'últim número amb el nom *Surf*). Aquesta publicació federativa pretenia millorar la comunicació amb els surfistes federats. Se'n van editar 14 números i un informe-resum de l'activitat del primer president, entre març de 1972 i juny de 1976, amb una tirada de 450 exemplars. Només va tenir difusió interna. S'enviava per correu als clubs, delegats de zona i federats que paguessin el reemborsament. En els butlletins, exclusivament dirigits a la petita comunitat de

surfistes federats, es van tractar temes diversos, com a instruccions per als clubs, assumptes federatius, dates i organització de campionats, resultats de campionats, subvencions per a campionats o per a comprar materials, preus de materials, queixes i suggeriments, informació per a l'alta o renovació de fitxes, informació sobre l'assegurança mèdica, informacions sobre les assemblees i publicació d'actes. Entre els temes lliures que s'introduïen, inspirats en revistes americanes de surf, hi havia: la traducció al castellà d'algun article de la revista *Surfer*, col·laboracions de surfistes on narraven viatges i descrivien llocs de bones ones.

Més d'una dècada després van sorgir les primeres revistes de surf a Espanya: entre 1987 i 1990. Van ser tres: *Tres 60* (1987), *Surfer Rule* (1990) i *Marejada Surf* (1990). A partir de 1992 van aparèixer altres revistes d'àmbit regional, com a *Rompeolas* a Canàries o *Surfari* a Galícia, però només s'examinaran en aquest treball aquelles revistes de tirada nacional. En aquest apartat, amb la finalitat d'ordenar i estructurar la informació, s'han creat les següents categories: 1) Gènesi, freqüència de la tirada, equip editorial i col·laboradors; 2) Continguts dels esports que inclou la revista; 3) Contingut general dels temes, i, 4) Evolució de la revista.

Estudi de publicacions

Tres 60

Gènesi, freqüència, equip editorial i col·laboradors.

La revista *Tres 60* va néixer al juliol de 1987, i s'editava a Santurce (Biscaia). Freqüència de la publicació: trimestral. A partir de juliol de 1989 (núm. 11) bimensual. L'equip editorial estava constituït per Roge Blasco (director). Director editorial i disseny gràfic: Jakue Andikoetxea. Assessor editorial: Mikel Noya. Fotografia i redacció: Javier Amezaga. Administració: Borja Peññori. Es poden comptar 17 col·laboradors en textos, entre ells Willy Uribe (que fundarà el 1990 la revista *Marejada*). I fins a 14 fotògrafs col·laboradors, a més de dues agències internacionals.

Esports. Principalment surf, també va incloure *skate*, surf de vela i ala delta. En el primer número encara no es va incloure el *bodyboard* (aquest esport estava naixent a Espanya).

Contingut temàtic sobre surf. La portada consistia en una foto a tota pàgina d'un surfista dins d'un tub. Així mateix, hi havia una petita foto inserida a baix (regata surf de vela). Els titulars parlaven de reportatges sobre Mundaka, Peniche, Tarifa, Lanzarote, Cantàbria. A més d'això, uns altres continguts de la revista van ser el de cartes al director, resultats de campionats (3 pàgines),

un còmic, una secció de música, una secció de compra-venta de materials, i un altre sobre informació tècnica (com fer una taula de surf, preparació física o medicina esportiva).

Evolució de la revista. Va començar dient-se *Tres 60*. Va canviar de capçalera diverses vegades amb modificacions petites, les més significatives, la de juliol de 1995 (núm. 38) quan va passar a dir-se *TRES60*. Al febrer de 2001 (núm. 76) va passar a dir-se *3SESENTA*. I des de novembre de 2007 (núm. 124) va passar a denominar-se *3sesenta*. Al setembre del 2017, amb 30 anys d'existència, aquesta revista havia publicat un total de 192 números.

La temàtica del surf de vela va desaparèixer de la revista, definitivament, el 1991 (el surf de vela tenia les seves pròpies revistes). Al gener de 1990 va treure la versió *Skate* de la seva revista (*Tres 60 Skate*). Al novembre de 1991, va treure la versió de la seva revista sobre *bodyboard* (*Tres 60 Bodyboard*). Al gener de 1993, va treure la versió de la seva revista únicament sobre surf de neu. Totes aquestes van acabar desapareixent als pocs anys, només es va consolidar la dedicada al surf. L'equip editorial actual de la revista és gairebé el mateix dels començaments. Ja no hi és Roge Blasco, però continuen Jakue Andikoetxea, Javier Amezaga i Borja Peñeñori, a més d'altres noves incorporacions.

Surfer Rule

Gènesi, freqüència, equip editorial i col·laboradors. La revista va néixer a l'abril de 1990. Editada a Irun (Guipúscoa). La freqüència inicial va ser de mes i mig, però entre 1991 i 1992 va passar a ser mensual, fins que aquell mateix any es va establir en bimensual fins que va desaparèixer. L'equip editorial d'aquesta revista estava compost per Marisa Beunza (directora), Jon Beunza (director editorial). Fotògraf principal, Fernando Muñoz. A més en el primer número van col·laborar en la fotografia: John Gardner, Marta Molera, Jon Beunza, Carlos Bremón, Yaiza. També van col·laborar en la redacció: Andrés Vega de Seoane, Carlos Bremón, Zalo Campa, Yaiza, Manuel Fernández, Santi del Camp, Kike Fernández.

Continguts esports. En el seu primer número només va incloure surf. No va incloure surf de vela, ni *skate*. Tampoc *bodyboard*, encara que sí alguns resultats de campionats d'aquest esport (dins dels campionats de surf).

Contingut temàtic sobre surf. Portada del primer número: Bryce Ellis en Anglet (França), foto: Fernando Muñoz. Entre els continguts de la revista es van trobar breus notícies regionals que aportaven col·laboradors des de diferents parts d'Espanya. Un reportatge sobre la història de la SNS. Reportatge sobre un professional: Bryce Ellis. Reportatge sobre Somo (Cantàbria).

La mar com a font de salut. Reportatge sobre Puerto Escondido (Mèxic). Un pòster de regal. Reportatge sobre Asís Fernández (surfista espanyol). Reportatge sobre una platja espanyola: Lafitènia. Un article sobre tècniques per a fer surf. Resultat de campionats regionals a Espanya (fins a 7 pàgines de diversos campionats en tota la costa espanyola). Apartat d'opinions (enviament de cartes al director).

Evolució de la revista. Va mantenir el seu nom intacte durant els anys en què va aparèixer. El 2014, després de 148 números, va desaparèixer o es va suspendre. El 2016, va reaparèixer en versió digital i amb la publicació de dos números a l'any en versió paper (núm. 149 i 150). El 1996 es va crear durant un temps la revista *Surfer Rule Bodyboard* i es va deixar de publicar anys després, encara que no s'ha pogut precisar exactament quan.

Marejada

Gènesi, freqüència, equip editorial i col·laboradors.

Va néixer al novembre de 1990. Publicació bimensual. Va ser una creació i idea de Willy Uribe i Salvador Artaza (editors). En el primer número van col·laborar, en redacció i fotografia persones com: Àngel Losada, Ana Gutiérrez, Martha Molera, J.A. Rodríguez, Iñaki Mintegui, Alex Meabe, Jorge Gómez, Iñaki Inunciaga, Ignacio Suárez, Mikel Eskauriaza, Iñigo Jiménez, Borja Romero, Álvaro Andoin, J. L. Uranga, Félix Morales, Guillermo Almagia, o Alberto Urrutia.

Contingut esports. A més de surf, va incloure en les últimes pàgines de les revistes *bodyboard* (dues pàgines) i *skateboard* (tres pàgines).

Contingut temàtic. No va incloure editorial. Les primeres dues pàgines es van dedicar a una causa ecologista, la creació del projecte Planet Surf Initiative (Bio Wave 90). Les següents pàgines es van utilitzar per a l'exposició i descripció d'alguns surfistes destacats, cadascun acompanyat amb una foto, entre els quals hi havia Eneko Acero, amb tretze anys, de l'equip Quiksilver, la futura estrella professional del surf basc i espanyol. També va incloure entrevistes: a José Luis Elejoste (pioner a Biscaia) i altres surfistes del "present" com Jupa Soler. Un viatge al Marroc, reportatge sobre diferents ones de la costa nord d'Espanya. També incloïa una crítica ecològica a la llavors contaminada ria de Bilbao i els resultats d'alguns campionats locals i internacionals.

Evolució de la revista. La revista no va arribar a consolidar-se. Només va treure dos números, el tercer, que ja estava maquetat i llest per a sortir, es va suspendre. El projecte es va dissoldre perquè es va creure que no era viable econòmicament; possiblement perquè el mercat i la demanda ja estaven coberts amb una revista consolidada (*Tres 60*) i una altra que va sorgir el mateix any (*Surfer Rule*). (Taula 1)

Taula 1

Primeres revistes de surf a Espanya: gènesi i evolució

Revista	Data de creació	Data de tancament	Núm. publicats (fins setembre 2017)	Lloc de publicació	Altres esports al núm.1 (a més de Surf)
<i>Tres 60</i>	Juny 1987	Encara apareix	192	Santurce (Biscaia)	Skate, Ala Delta, Surf de vela
<i>Surfer Rule</i>	Abril 1990	Fins 2014, reapareix el 2016	150	Irún (Guipúscoa)	Només Surf
<i>Marejada Surf</i>	Novembre 1990	Febrer 1991	2	Algorta (Biscaia)	Bodyboard, Skate

Font: elaboració pròpia.

Discussió

L'objectiu principal d'aquesta recerca havia estat identificar les primeres revistes de surf, la data del seu naixement, la composició del seu equip editorial i de col·laboradors, els esports que incloïen, la temàtica general, així com rastrejar l'evolució de la revista. Finalment, es pretenia explicar el naixement de les primeres revistes de surf dins d'un doble context: el context històric i evolutiu del surf a Espanya. Fins a quin punt s'ha aconseguit?

Entre 1987 i 1990 es va produir la gènesi de les revistes que van liderar posteriorment la informació del surf a Espanya en els noranta i el segle XXI. Les revistes van sorgir perquè hi havia ja un públic suficient (i de botigues), un gran nombre de surfistes que anaven en augment com demostra l'aparició de les successives creacions de federacions autonòmiques (País Basc, 1989; Cantàbria, 1991, Canàries 1992, així com la pròpia Federació Espanyola de Surf, en 1997). Hi havia una necessitat de cobrir el buit en la comunicació del surf, però s'ha de reconèixer un límit: el surf no era un esport majoritari, i la realitat va demostrar que la idoneïtat de la periodicitat era de dos mesos. A més, tres revistes de surf en aquell moment van ser massa: *Marejada Surf* va desaparèixer, però *Tres Sesenta (3sesenta)* i *Surfer Rule* han sobreviscut als nostres dies, si bé només *3sesenta* ho ha fet en el format paper.

La costa cantàbrica va liderar la promoció i desenvolupament del surf a tot el país (amb el matís de les Illes Canàries). Les tres primeres revistes de surf a Espanya van ser basques, dues de Biscaia (*Tres 60* i *Marejada Surf*) i una altra de Guipúscoa (*Surfer Rule*). Diversos factors poden ajudar a comprendre-ho, si bé hi ha particularitats que s'escapen a aquesta recerca. D'una banda el País Basc és una comunitat autònoma d'alta prosperitat econòmica. En els anys 80 ja disposava d'una indústria del surf ben perfilada, amb marques capdavanteres com Pukas que organitzava campionats internacionals de renom, en Mundaka o en Zarautz. No és casualitat que després de la desaparició de la SNS, fos la Federació Basca de Surf, la primera federació regional a organitzar-se (1989). En

general, la costa cantàbrica era des dels començaments del surf en els anys 60 l'epicentre del surf nacional en el nivell d'organització de clubs i campionats. Certament en els 80, de tots ells, el País Basc per la seva proximitat amb França (territori fronterer) ho tenia més fàcil, perquè al país gal la indústria del surf estava més desenvolupada i la influència era més directa.

La *Nota Informativa* de la SNS (1972-1976) va ser el precedent de les primeres revistes de surf a Espanya. Aquesta publicació representa per a la recerca històrica una font de documentació essencial per a poder reconstruir els començaments i consolidació del surf a Espanya. Va servir a la SNS per a informar sobre els assumptes federatius, però també va funcionar com a camp experimental per a aplicar algunes idees, que no es van consolidar, de revistes estrangeres de surf. Per exemple, els primers intents de reportatge de viatges a l'estranger, un reportatge sobre Canàries (amb dues fotografies), narració de campionats i un espai per a la venda de materials i exposició de les primeres marques locals, davant l'absència de botigues de surf (la primera apareix a partir de 1976 a Zarautz) i la falta d'una indústria consolidada.

Una nova generació de joves va fundar les primeres revistes de surf. Un cop s'han examinat en aquesta recerca els equips editorials i de col·laboradors de les primeres revistes, es pot concloure que no van ser fundades pels pioners del surf (aquells que havien tingut experiència amb la *Nota Informativa* de la SNS), sinó per una generació més jove que va començar a fer surf a la fi dels 70 i principis dels 80. Només a *Surfer Rule*, en el seu primer número apareixen col·laboracions externes de dos pioners: Gonzalo Campa (Cantàbria), que tenia experiència en la realització de la desapareguda *Nota Informativa*, i Carlos Bremón (Galícia), tots dos lligats aleshores al món federatiu i empresarial del surf.

Conclusions

Abans de l'aparició d'internet, les revistes de surf eren llegides i vistes per la majoria de surfistes de l'època.

Era l'únic mitjà amb què els surfistes s'informaven i estaven al dia de la realitat del seu esport i forma de vida. La difusió d'imatges i referents (llocs, persones, campionats, botigues, marques i opinions) d'aquelles revistes va ser compartit per la majoria dels surfistes de llavors. Aquelles imatges van ajudar a configurar una identitat surf a l'Espanya dels 80 i 90, si bé els significats i identificacions d'aquelles imatges depenia de moltes circumstàncies. Tot aquest conjunt d'imatges va generar una idea de grup, que si bé no era homogeni, sí que compartia la idea d'una identitat surf que afavoria l'expressió d'uns sentiments i unes sensibilitats compartides i positives cap a les forces de la naturalesa, i per tant, el d'un sentiment de protecció i conservació d'aquesta, que fins i tot va produir mobilització política i social en defensa de les ones i la costa.

Agraïments

Aquesta recerca ha estat possible gràcies al finançament del Fons per al Foment de l'Activitat Científica (Fond pro podporu vedecké cinnosti, FPVC 2016/04) de la Facultat de Filosofia de la Universitat Palacky d'Olomouc (República Txeca).

Referències

- Esparza, D. (2011). De Hawái al Mediterráneo: la génesis del surf en España. *RICYDE: Revista Internacional de Ciencias del Deporte*, 26(7), 370-383. <https://doi.org/10.5232/ricyde2011.02603>
- Esparza, D. (2013). *La historia del surf en España: de las primeras expediciones al Pacífico a los años 70*. Univerzita Palackého v Olomouci.
- Esparza, D. (2015). Hacia una historia del surf en Andalucía: la génesis del surf en Cádiz y Málaga. *Materiales para la Historia del Deporte*, 13, 47-62.
- Esparza, D. (2016). Towards a theory of surfing expansion: The beginnings of surfing as a case study. *RICYDE: Revista Internacional de Ciencias del Deporte*, 44(12), 199-215. <https://doi.org/10.5232/ricyde2016.044>
- Federación Española de Surf. (2019). <http://www.fesurf.es/index.php/fes/fes-4>
- Finney, B., & Houston, J. (1996). *Surfing: A history of the ancient Hawaiian sport*. Pomegranate Artbooks.
- López de Aguilera, C. (2008). El nacimiento de la prensa del motor en España. Las primeras revistas del automóvil. *Revista Latina de Comunicación Social*, 63(2008), 445-454. <https://doi.org/10.4185/RLCS-63-2008-794-445-452>
- Martínez Albornoz, P. (1971). El surf: audacia entre las olas. *Deporte 2000*, 31, 28-34.
- Nendel, J. (2009). Surfing in early twentieth-century Hawai'i: The appropriation of a transcendent experience to competitive American sport. *The International Journal of the History of Sport*, 26(16), 2432-2446. <https://doi.org/10.1080/09523360903457049>
- Pociello, Ch. (1991). *Sports et société. Approche socio-culturelle des pratiques*. Vigot.
- Pujadas, X., & Santacana, C. (2012). Prensa, deporte y cultura de masas. El papel del periodismo especializado en la expansión social del deporte en Cataluña hasta la guerra civil (1890-1936). *Historia y Comunicación Social*, 17, 141-157. https://doi.org/10.5209/rev_HICS.2012.v17.40603
- Rivera Mateos, M. (2016). Paisaje, patrimonio y turismo de surf: factores de atracción y motivación en el Parque Natural del Estrecho, España. *Cuadernos de Turismo*, 37, 531-534. <https://doi.org/10.6018/turismo.37.256271>
- Rojas Torrijos, J. L. (2015). Nuevos horizontes del periodismo deportivo español: primeras revistas para móviles y tabletas en los diarios *Marca* y *Sport*. *Fonseca, Journal of Communication*, 10, 29-49.
- Romero Bejarano, H. L. (2014). Los blogs de autor en la prensa deportiva española 'online'. *Index Comunicación*, 4(1), 83-102.
- Sainz de Baranda, C. (2017). La imagen del baloncesto en la prensa deportiva (1979-2010). *Revista de Psicología del Deporte*, 26 (nº extra 1), 139-142.
- Simón Sanjurjo, J. A. (2012). Conquistando a las masas: el impacto del deporte en la prensa española, 1900-1936. *Recorde: Revista de História do Esporte*, 5(1), 1-40.
- Torreadella-Flix, X., & Olivera-Betrán, J. (2013). The birth of the sports press in Spain within the regenerationist context of the late nineteenth century. *The International Journal of the History of Sport*, 30(18), 2164-2196. <https://doi.org/10.1080/09523367.2013.854775>
- Westwick, P., & Neushul, P. (2013). *The world in the curl. An unconventional history of surfing*. Crown Publishers.

Conflicte d'interessos: les autories no han comunicat cap conflicte d'interessos.

© Copyright Generalitat de Catalunya (INEFC). Aquest article està disponible a la url <https://www.revista-apunts.com/>. Aquest treball està publicat sota una llicència Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International License. Les imatges o qualsevol altre material de tercers d'aquest article estan incloses a la llicència Creative Commons de l'article, tret que s'indiqui el contrari a la línia de crèdit; si el material no s'inclou sota la llicència Creative Commons, els usuaris hauran d'obtenir el permís del titular de la llicència per reproduir el material. Per veure una còpia d'aquesta llicència, visiteu <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/deed.ca>